

Тетяна Ремех – кандидат педагогічних наук, старший дослідник, завідувачка відділу суспільствознавчої освіти Інституту педагогіки НАПН України, м. Київ, Україна.

Коло наукових інтересів: методика навчання правознавства, громадянської освіти, історії; критичне мислення; активні методи навчання.

✉ remehtatyana@gmail.com

id <https://orcid.org/0000-0002-5666-6640>

Єлизавета Мельничук –

учениця Київського ліцею «КІ СКУЛ», м. Київ, Україна.

Коло наукових інтересів: питання соціології в дитячому освітньому середовищі, проблема та важливість толерантності в освітньому процесі, проблеми в педагогіці України в контексті ставлення до дітей з інвалідністю, актуальність інклюзії та взаємоповаги, суспільний (шкільний) добробут.

✉ remehtatyana@gmail.com

id <https://orcid.org/0009-0006-2387-4714>

УДК: 376.091–053.5–056.24:316.647.5

<https://doi.org/10.32405/2411-1317-2024-2-147-158>

ПРОБЛЕМА РОЗВИТКУ ТОЛЕРАНТНОСТІ ДО ДІТЕЙ З ІНВАЛІДНІСТЮ В ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

Анотація. У статті висвітлено проблему становища учнів з інвалідністю в закладах загальної середньої освіти. Сформульовано основні ознаки толерантності й інклюзії. Наголошено, що толерантність і прийняття є протилежними булінгу та приниженню. Виокремлено основні ознаки толерантності як соціального явища (взаємоповага, відкритість до нових ідей, здатність до спільних активностей, спроможність до самокритики). Зауважено на методах популяризації інклюзії в Україні, важливості підвищення толерантності серед учнівства. Охарактеризовано причини зростання рівня толерантності, зокрема в Україні. З'ясовано, що рівень інклюзії в Україні нижчий від рівня європейських держав. Розглянуто ставлення в суспільстві до дітей з фізичними й інтелектуальними порушеннями. Окреслено конкретні заходи щодо впровадження толерантного ставлення до дітей з інвалідністю у вітчизняних закладах загальної середньої освіти України (відкриття інклюзивних класів, створення безпечного простору, підготовка педагогічних працівників, друк підручників). За результатами опитування здобувачів освіти та інтерв'ю фахівців в означеній галузі встановлено основні проблеми щодо інвалідності учнів в українських закладах освіти. Наголошено, що ефективна комунікація та взаємодія з дітьми з інвалідністю потребує

ють уважного, базованого на відкритості й повазі до їхньої унікальності підходу. Підтверджено, що вищий рівень інклюзії дитини з інвалідністю створює більш комфортні й безпечні умови для співіснування учнів та спільного освітнього процесу в закладах загальної середньої освіти. Окремі положення статті проілюстровано рисунками. За результатами проведеного дослідження створено буклет, який поширено в соціальних мережах.

Ключові слова: толерантність, інклюзія, обізнаність, заклад середньої загальної освіти, інвалідність.

Толерантність як важливий елемент соціальної структури відображає здатність суспільства приймати і поважати різні культури, погляди, переконання та ідентичності. Розвиток толерантного ставлення учасників освітнього процесу є як їхнім моральним обов'язком та стратегією, що сприяє мирному й ефективному співіснуванню представників різних соціальних груп та утвердження різноманітності суспільства. Означена проблема вийшла на рівень широкого гуманістичного осмислення як така, що тісно пов'язана з проблемою майбутнього людства.

Постановка проблеми в загальному вигляді та обґрунтування її актуальності. Актуальність дослідження викликана важливими процесами, спрямованими на прийняття та підтримку різноманітності учнівства у вітчизняній системі освіти, що нині реформується, задля забезпечення соціальної стабільності й розвитку українського суспільства. Зростання рівня толерантності у шкільному середовищі нині обумовлене реакцією на загальні процеси в суспільстві, коли люди будь-якої вікової категорії з інвалідністю прагнуть реалізувати права та свободи в соціумі.

Ця проблема набуває гостроти у зв'язку з повномасштабною агресією Російської Федерації проти України, одним із трагічних наслідків якої є зростання кількості дітей з інвалідністю.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Початок світового руху за толерантність у 1995 році був обґрунтований ЮНЕСКО у «Декларації принципів терпимості» (Декларація, 1995), де толерантність розглядають не лише як найважливіший принцип, а й як необхідну умову миру й соціально-економічного розвитку всіх народів. Толерантність, за Декларацією, це: пошана, ухвалення і правильне розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, наших форм самовираження і способів проявів людської індивідуальності; єдність у різноманітті; не тільки моральний обов'язок, а й політична та правова потреба; те, що уможливило досягнення миру, сприяє переходу від культури війни до культури миру (Декларація, п. 1.1). Термін «толерантність» можна трактувати як моральну основу спілкування, а популяризацію толерантності – як прояв взаєморозуміння та особистої взаємодії, що знижує рівень конфліктів і злочинів (Бондаренко, Черепаня, Малець, Клепар, Матвєєва, 2023 с. 159).

Наука розглядає проблему толерантності у філософському, психологічному, педагогічному та соціокультурному контекстах. Незважаючи на те, що толерантність як соціальне явище давно є об'єктом теоретичного аналізу, якому приділяють увагу науковці різних країн, це питання залишається предметом інтенсивних обговорень. Серед популярних публікацій виокремимо праці Е. Фромма «Біда толерантності» (Fromm, 1974), де автор розглядає значення співпраці для розв'язання конфліктів у суспільстві) та Г.-Ю. Вальтера «Політика толерантності» (Walter, 1997), в якій досліджено значення саморефлексії для розвитку толерантності.

О. Грива, аналізуючи толерантність з погляду різних підходів у науці (зокрема, ціннісного, смислового, соціально-психологічного, когнітивного та ін.) виокремлює основні критерії толерантності, до яких відносить: достатній рівень культури та освіти, достатній рівень розвитку мислення, терпимість, емпатійність, комунікативність, емоційна стабільність, соціальна активність (Грива, 2007, с. 2).

М. Кравець, досліджуючи праці філософа, логіка і соціолога К. Поппера, вказує, що для нього толерантність не означає безумовне прийняття всіх ідей, але вимагає захисту права вільно висловлювати ідеї, навіть якщо вони відрізняються від власних (Кравець, 2010, с. 131). Неодмінною рисою толерантності є й своєрідний «дозвіл» оточення жити власним життям зі своїм способом дій, відмінним від інших. Отже, толерантність є виявом впливу на поведінку іншої особи. Навіть якщо

цей вплив не сприймається так швидко, як нетерпимість, однак важливо, щоб основна частина демократичного суспільства проявляла толерантність (Ghosh, Chattopadhyay, 2019, p. 4).

Толерантність передбачає й бажання прислухатися до інших та розуміти їхні погляди. Наприклад, Е. Саїд у творі «Культурний імперіалізм» (Said, 1978) розглядає значення взаєморозуміння для підтримки толерантного спілкування. Тому, на нашу думку, у шкільному середовищі толерантне ставлення до дітей з інвалідністю передбачає створення доступних умов для навчання, а також підтримку їхньої участі у всіх аспектах освітнього процесу. Це означає використання індивідуального підходу до навчання, заохочення співпраці та взаємодії між учнями, розвиток емпатії та усвідомлення всіма учасниками освітнього процесу особливостей і потреб кожної дитини.

Ще однією важливою особливістю толерантності є розвинене критичне мислення. М.-Р. Єйзел у своїй праці «Зв'язок між розсудливістю критичного мислення та рівнем толерантності» (Yeazel, 2008) аналізує природу взаємозв'язку між критичним мисленням та рівнем толерантності. На основі взаємозв'язку між цими двома факторами, автор досліджує, наскільки здатність до критичного аналізу може впливати на рівень толерантності у групі учнів старших класів/коледжу.

Мета дослідження: висвітлити основні труднощі в життєдіяльності дітей з інвалідністю, дослідити причини виникнення стереотипів та визначити основні тенденції розвитку толерантності й інклюзії в закладах загальної середньої освіти України.

Ідея толерантності щодо дітей та шкільного середовища набула поширення в другій половині ХХ ст. Термін «толерантність» був уживаний ще за часів масштабних війн у Європі, коли люди обговорювали необхідність поваги до різних релігійних переконань та уникнення конфліктів на цьому ґрунті. За останнє десятиріччя цей термін став увиразненішим і ширшим за значенням, привертаючи увагу до відмінностей, ідентичності та інших унікальних рис людини, що вказує на глибший підхід до розуміння різноманітності та включення в суспільство.

У нашому дослідженні толерантність та прийняття розглядаємо як настрої в суспільстві, протилежні булінгу та приниженню. Поняття «булінг» увів у наукову літературу в 1970-х рр. норвезький психолог Д. Ольвіс (Olweus, 1993, p. 140), описуючи поведінку, коли одна особа/група систематично знущується над іншою особою та/чи ображає іншу особу. Нині це поняття давно вийшло за межі його першого значення й нині його використовують для опису подібних форм агресії в різних контекстах, у тому числі й у шкільному середовищі. Поширеність означених настроїв та відповідного ставлення була зумовлена тим, що, з одного боку, приниження було відповіддю агресорів на факт відмінності дітей з інвалідністю від них, з іншого – бажання самоствердитися за рахунок вразливості однолітка з інвалідністю.

Булінг за фактом інвалідності відображає несприйняття агресором або групою агресорів відмінності певної особи в розумовому/фізичному розвитку. Такі упередження щодо однолітка з інвалідністю (ейблізм) ґрунтуються на припущенні, що інвалідність потребує «виправлення». Основними проявами упереджень щодо учнів з інвалідністю в їхньому оточенні є прагнення спільноти соціально віддалитися. Зрозуміло, що упередження пов'язані зі специфікою окремих людей або їхніх груп. Коли оцінюють дітей з інвалідністю інстинктивно чи емоційно, ставлення може бути недооцінювальним, особливим і, на жаль, дискримінаційним (Sherifi, 2017, p. 88). Дослідження свідчать, що наслідками таких взаємовідносин між дітьми у класі/школі може бути ізоляція від соціуму, а для дорослих – розпад сім'ї, втрата роботи та зміна місця проживання (Sherifi, 2017, p. 91).

Наприкінці ХХ ст. поширеність означеного виду булінгу спадає, суттєво змінюючи настрої (в соціумі взагалі й у шкільній спільноті зокрема) та освітній процес у цілому, в який включають дітей з інвалідністю. Постають інклюзивні класи, а згодом і школи, які набувають поширення в країнах Європи та США. Інклюзивний клас – це середовище у школі, де дитину з обмеженими можливостями сприймають як рівноцінного представника соціуму й оцінюють за фактом знань і вмінь, а не інвалідності. До їх упровадження діти з особливими освітніми потребами навчалися в спеціальних школах, відокремлених від іншої частини соціуму. Їхня соціальна активність була ускладнена ізоляцією, яка підживлювала своєю чергою низку негативних стереотипів. Інклюзивні

класи надали дітям з інвалідністю можливість не лише здобути гарну освіту, а й активно взаємодіяти з оточенням, що сприяло взаєморозумінню та розвитку емпатії в суспільстві.

Толерантність у XXI ст. як соціальне явище прогресувало з суспільних настроїв у спосіб формування повноцінного/рівноцінного шкільного середовища. Це можна пояснити зростанням рівня обізнаності людей про інвалідність та зближенням із суміжними галузями досліджень – психологічними та філософськими. Усі зазначені вище ознаки та характеристики явища толерантності у шкільному середовищі доводять, що воно є багатограним і охоплює як розвиток особистості, так і структуру взаємодії між людьми (Ремех, Мельничук, 2024, с. 69). На основі аналізу низки наукових та науково-популярних праць з означеної проблеми можемо виокремити такі основні ознаки толерантності як соціального явища, а саме: 1) взаємоповага; 2) відкритість до нових ідей; 3) здатність до спільних активностей; 4) спроможність до самокритики.

Однак в Україні досі немає єдиної термінології щодо осіб з фізичними або розумовими порушеннями. У науково-популярній літературі та масмедіа переважно використовують різні словосполучення для позначення цієї соціально-вразливої групи як-от: «особи з інвалідністю», «особи з обмеженими можливостями», «особи з особливими потребами». У нормативних актах в основному домінує термін «особи з інвалідністю». Наприклад, стаття 2 Закону України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні» містить таке визначення: «Особою з інвалідністю є особа зі стійким розладом функцій організму, що при взаємодії із зовнішнім середовищем може призводити до обмеження її життєдіяльності, унаслідок чого держава зобов'язана створити умови для реалізації нею прав нарівні з іншими громадянами та забезпечити її соціальний захист» (Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні, 1991; 2017). Таке розмаїття термінів, на нашу думку, може призвести до неоднозначності у сприйнятті та розумінні потреб цієї соціальної групи.

Дані Державної служби статистики України та статистики Міністерства охорони здоров'я України свідчать про зростання в останні десятиріччя кількості осіб з інвалідністю, зокрема дітей (Лещенко, Носенко, 2017, с. 163). Приміром, у 2021 р. загальна кількість осіб з інвалідністю складала приблизно 6% й налічувала 2,7 млн осіб, то станом на 2023 р. їхня кількість зросла до 3 млн осіб і становила 6,8% (Міністерство освіти і науки України, 2023). На жаль, у зв'язку із збройною агресією Російської Федерації проти України кількісні показники зростають і надалі. У нашій науковій розвідці ми дослідили й такі аспекти, як ставлення до учнів з інтелектуальними проблемами та ставлення до учнів з вираженими фізичними обмеженнями. Розпочнемо з першого.

Попри суттєвий прогрес у практичному втіленні інклюзивної освіти для дітей із порушеннями інтелектуального розвитку, залишається проблема дискримінації та соціальної стигматизації, з якими стикаються ці діти. Під стигмою ми розуміємо процес формування негативного ставлення, упередженості та відчуття відокремленості до окремих груп людей чи осіб, які мають певні риси або характеристики, що відрізняють їх від загальноприйнятих у соціумі стандартів.

Соціальне відхилення дітей із порушеннями інтелектуального розвитку можна частково пояснити тим, що у них можуть бути відсутні базові міжособистісні й соціальні навички та здатність до прояву складних психосоціальних вмінь. Їм може бути властивий дефіцит когнітивних здібностей. Для нас цікавим видається проведене дослідження серед дітей віком 9–10 років із типовим розвитком (135 хлопців та 152 дівчини) в інклюзивному середовищі та не інклюзивному (Georgiadi, Kalyva, Kourkoutas, Tsakiris, 2012, p.533). Тут діти з інтелектуальними порушеннями навчалися разом зі своїми однолітками, враховуючи їхні індивідуальні потреби та різноманітність. Діти з типовим розумовим розвитком відвідували загальноосвітні школи в інклюзивних умовах, проте учнів з інтелектуальними порушеннями в їхньому класі не було. Також деякий час в інклюзії перебували діти з вадами розумового розвитку, але більшу частину дослідження вони відвідували звичайні класи без інклюзії. До того ж діти з інтелектуальними порушеннями брали участь шкільних активностях разом зі своїми однолітками.

Особливий інтерес у нас викликали окремі завдання пропонованого учням опитувальника як-от уявний сценарій – прихід нового учня з інтелектуальними вадами до їхнього класу, опис

нового учня із інтелектуальними вадами своєму другу за наданим переліком прикметників (позитивних або негативних). Такий підхід частково був застосований нами в опитувальнику для учнів. Повертаючись до результатів зазначеного вище дослідження, відмітимо, що залучені всі до нього учні з типовим розвитком виявили переважно нейтральне ставлення до своїх однолітків із інтелектуальними вадами.

Далі коротко зупинимося на ставленні до учнів з вираженими фізичними обмеженнями. Відмінною рисою фізичних обмежень була/є їхня виразність і поширеність. Під дією негативного уявлення дітей з інвалідністю однолітки вбачають у такій дитині нерухому, нездатну до корисної праці особу. Шкільне середовище, де його суб'єкти мислять стереотипами, розцінюють будь-яку зовнішню ваду людини як серйозну інвалідність, що не дозволяє учню отримувати освіту й працювати. Тож із великою вірогідністю дитина із вираженими фізичними вадами виділятиметься серед однолітків, привертатиме увагу під час освітнього процесу, матиме постійні проблеми у пересуванні, харчуванні, комунікації тощо.

Соціальне становище дітей з вираженими вадами у школі характеризується неоднозначністю, суперечливістю та негативністю. Сучасна соціальна ситуація в Україні відзначається змінами щодо розуміння неповноспроможності осіб, які мають обмеження в життєвому функціонуванні. Останнім часом, до прикладу, учні з проблемами зору, слухового апарату тощо завдяки технічним пристроям мають змогу отримати середню освіту того ж рівня, що і їхні однолітки з типовим розвитком. Також набуває поширення спеціальна освіта для викладачів для виховання дітей з фізичними порушеннями.

Одним із вагомих досліджень у цій сфері, на нашу думку, є наукова робота Дж. Клеркіна (Clarkin, 2017), де розглянуто вплив стигми на сприйняття дітей з фізичними вадами в школі. Процес дослідження передбачав збір даних за допомогою анкети для виявлення ставлення викладачів до таких дітей. Результати показали наявність стереотипів і стигматизації: наприклад, 64% вчителів відповіли, що у дітей з інвалідністю є наявні проблеми з активним залученням у шкільне життя, а майже 80% опитаних вважають цих дітей об'єктом лише співчуття. Тож актуальності набувають просвітницькі кампанії, які мають сприяти усвідомленню та розвитку емпатії, а також розвиток підходів до інклюзивної освіти для створення сприятливого середовища із активного включення цієї категорії дітей у шкільне життя.

Для з'ясування обізнаності учнів із проблемами дітей з інвалідністю 15 січня – 20 січня 2024 р. нами було проведено онлайн опитування здобувачів освіти з України та українських учнів-воссних мігрантів в інших державах. Google анкета із 9 запитань була поширена в Україні, Литві, Польщі, а також у групі учасників програми Science Mentoring. Кількість учасників опитування складала 58 осіб. Зупинимося на основних результатах.

Перше запитання опитування стосувалося віку учасників. Серед респондентів учнів 14 років 29,3%, 15 років – 44,8%, 16 років – 8,6%, незначна кількість – це учні/студенти віком від 17 до 20 років. Водночас найактивнішими були учні міських закладів освіти – 98,3%, один респондент не здобував освіти. Далі нас цікавило місце навчання учнів (Рисунок 1).

Найбільше опитуваних – 90,6% навчаються в Україні, менше – 11,3% у країнах Європи, незначна кількість респондентів – по 5,7%, здобувають освіту у США та інших країнах світу. Переважна більшість 62,3% респондентів навчаються в місті, 35,8% та 1,9% – у селах та селищах відповідно.

Важливим складником комунікації будь-якої дитини з соціумом є ставлення її оточення до неї. Наступне запитання (передбачало множинність відповідей) було спрямоване на підхід до дітей з інвалідністю (Рисунок 2).

Відповідаючи на це запитання, 50% респондентів зазначили, що при візиті дитини з інвалідністю до закладу освіти вони б почувалися нейтрально; 27,6% відповіли, що відразу познайомилися б; невелика частина респондентів вагалася б щодо знайомства, ставилася б дружелюбно (19%) або насторожено (1,7%). Водночас респонденти охарактеризували б таку дитину як «вправна/особлива» (55%), «наполеглива» (46,4%), «цікава» (44,6%), «талановита/креативна» (33,9%), «хвора/безпомічна/залежна/недієздатна» (7,1%).

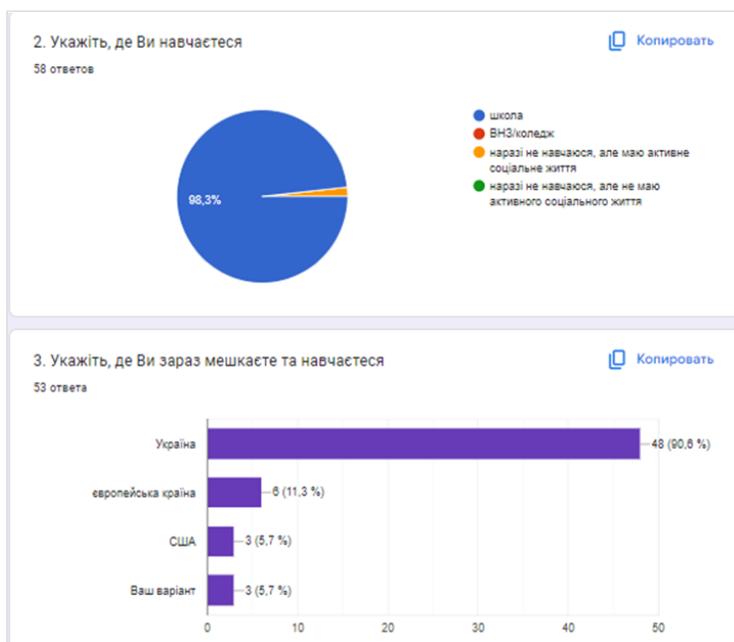

Рис. 1. Місце навчання респондентів.

Рис. 2. Почуття при зустрічі з дитиною з інвалідністю.

Щодо власного рівня толерантності (запитання № 9 опитувальника), 47,4% респондентів оцінили його у 5 балів із 5-ти, 26,3% – у 4, 17,5% – у 3 та 8,8% – у 2. Але лише 9,1% респондентів оцінили рівень інклюзивності свого освітнього закладу у 5 балів, 20% – у 4, третина (29,1%) – у 3, 16,2% – у 2 і приблизно 23,6% лише у 1. На наше останнє питання «Як Ви оцінюєте свій рівень знань щодо інвалідності та питань доступності?» близько 38,6% опитуваних оцінили свої знання у 3 бали з 5-ти можливих, а 29,6% – 4. Тих, хто оцінив би свою обізнаність на 1, 2 або 5 було по 10,5%.

Можна припустити, що суспільство та оточення у школі формує ставлення, орієнтуючись, зокрема, на зовнішність та базуючись на стереотипах щодо дитини, яка належить до категорії учнів із обмеженими можливостями. Фізичні порушення, на відміну від інтелектуальних, є більш помітними, що є фактором, через який середовище спілкування дитини виражає сильніші почуття до них – від співчуття до відрази.

Нині прогресивним напрямом в освітній політиці України визнана ідея інклюзивного навчання. Основна мета інклюзивної освіти полягає у наданні права вибору дитиною та її батьками виду освіти й створення необхідних умов для досягнення успіху в освіті всіма без винятку дітьми, з урахуванням різноманітності їхніх особливих освітніх потреб та індивідуальних можливостей.

Важливість інклюзивної освіти полягає і в тому, щоб індивід поринув у соціалізацію та реальний світ із реальним суспільством у своєму темпі. В Україну ідея особливого методу соціалізації прийшла пізніше за європейські держави через низку причин, зокрема, брак бюджетних коштів, особливі історичні обставини та неефективну законодавчу базу. Проте за наявності активної громадянської течії за права учнів з інвалідністю, наше суспільство стає більш поінформованим про успіхи в організації спеціальної освіти, що забезпечує дитині як освіту, так і соціалізацію.

У ході нашої розвідки встановлено, що за даними Міністерства освіти і науки України в період з 2019 по 2023 рр. кількість учнів з особливими освітніми потребами в інклюзивних класах закладів загальної середньої освіти збільшилась більш як удвічі. Однак пришвидшення процесу впровадження інклюзивних середовищ для дітей з інвалідністю у школах тягне за собою іншу проблему – недостатню кількість підготовлених учителів та інших фахівців. Це підтверджує М. Кафтан, проєктна менеджерка Команди підтримки відновлення та реформ Міністерства освіти і науки України, з якою ми провели міні-інтерв'ю в січні 2024 р. На її думку, гострою проблемою в нашій державі залишається (особливо зараз), інансування, яке необхідне як для переобладнання шкіл, видання спеціальної літератури, так і для заробітної плати тьютора для дитини з інвалідністю.

М. Кафтан, яка має досвід викладання в державній школі у Варшаві (Польща), де вчать діти з інвалідністю, зазначила, що в кожному інклюзивному класі є тьютор із психологічною освітою, який слідкує за атмосферою в класі, проводить заняття, де вчить саморегуляції, толерантності, роботи в групі тощо. Крім того, в Польщі діє принцип «кошти за дитиною» – школа отримує фінансування для освіти учнів, і держава надає більше коштів для навчання тих, хто потребує інклюзії.

Розглядаючи можливі перспективи для України та можливість перейняти європейський досвід у поширенні інклюзивного способу отримання середньої освіти для дітей з інвалідністю, можна виокремити кілька факторів: 1) системний підхід, за яким заклад освіти виступає однією громадою для забезпечення успішного розвитку кожного учня з інвалідністю; 2) командний підхід, який передбачає роботу в команді всього колективу, що допомагає підвищити рівень академічної успішності, соціальної компетентності дітей, а також позитивне сприйняття учня з інвалідністю всіма членами колективу; 3) вирішення питання зручності та доступності навчального матеріалу, яке відіграє ключову роль у здобутті освіти. Це частково підтверджує М. Кафтан, наголошуючи, що створення тихого місця для відпочинку, зниження шумових і візуальних подразників, адаптація навчального матеріалу й способів викладання могли би радикально змінити і стан їхнього здоров'я, і ефективність навчання.

Нами з'ясовано, що в Україні, попри збройну агресію Російської Федерації, спостерігаються певні позитивні зрушення в розв'язанні означеної проблеми. Так, у 2023 р. коштом державного бюджету надруковано 21 підручник для 5, 6, 10 класів шрифтом Брайля (загальний наклад 30047 примірників), триває друк 11 підручників шрифтом Брайля для 10 класу (загальний наклад 17910 примірників). У 2022–2023 н.р. із 12976 закладів загальної середньої освіти було

забезпечено безперешкодний доступ для осіб з особливими освітніми потребами: до 1 поверху – у 10067 (77,6%); до 2 поверху доступні – у 102 (0,8%), до 3 – у 94 (0,7%), до 4 – у 32 (0,2%) (Міністерство освіти і науки України, 2023).

Досліджуючи бар'єри та кроки до впровадження інклюзії та толерантності в шкільному середовищі нами було проведено також інтерв'ю з О. Рассказовою, яку вважаємо представницею когорти борців за толерантність у вітчизняних закладах освіти. Вона є авторкою низки праць про недискримінаційне шкільне середовище, зокрема, доповіді з теми «Формування толерантності серед здобувачів освіти як умова створення недискримінаційного освітнього середовища» (Рассказова, 2020), де розкрито проблему дискримінації в освіті та етапи створення толерантного (бездискримінаційного) оточення. У своїх працях О. Рассказова підтримує поширені в науковій літературі думки щодо шкоди негативних стереотипів, критерії виявлення дискримінації в освітній літературі, важливість ретельного підбору книжок для роботи з дітьми тощо. У середині грудня 2023 р. ми провели з О. Рассказовою мініінтерв'ю.

Зазначимо, що нам імпонує думка інтерв'юера про те, що «процес формування і розвитку толерантності необхідно починати з перших днів навчання дитини в школі задля того, щоб поступово ідеї взаєморозуміння стали твердими переконаннями через засвоєння тої реальності, яку дитина бачить навколо себе» (Рассказова, 2020, с. 45). Тож брак толерантності у наших школах – це комплексна проблема, одним із аспектів якої є поширеність дискримінаційних практик і дія «прихованого навчального плану» на учнівство і вчительство. Ця концепція підкреслює неофіційні елементи, що пронизують навчальну програму та оточення, відтворюючи дискримінацію, стереотипи, соціокультурні відмінності та норми, які не властиві толерантному суспільству, охоплюючи вибір матеріалів для навчання, підходи до нього, уявлення та погляди вчителів. О. Рассказова відзначала, що стереотипне мислення дітей та дорослих, наявне в навчальній літературі, існує в нашому суспільстві щодо дітей з інвалідністю у школах. Найчастіше вони виходять з жалю або ж навпаки – зверхнього ставлення до дітей з інвалідністю. Відображаючи нерівність, недоліки у представленні інформації про різні аспекти здоров'я, соціального статусу тощо, які впливають на формування ставлення учнів до їхніх однолітків з інвалідністю, прихований навчальний план закарбовує в думках дітей на підсвідомому рівні упередженість щодо інвалідності, наратив про те, що вони «неправильні» та «нещасні». Унаслідок цього відбувається відторгнення таких дітей і ставлення до них як до «зайвого елемента» замість прийняття.

О. Рассказова зазначає, що «толерантність є не лише етичною вимогою до соціальної поведінки людини, а й правовою нормою побудови відносин у системі «людина-людина» й «людина-держава», що поширюється на систему освіти і виховання дітей» (Рассказова, 2020, с. 47). В інтерв'ю О. Рассказова зазначила, що толерантність як спосіб мислення та поведінки в контексті прийняття дітей з інвалідністю в Україні буде розвиватися та змінюватися тільки разом зі зміною світогляду. Тож принципи рівності й недискримінації у школі за допомогою навчального матеріалу очевидно будуть ширитися, бо це є вимогою низки ратифікованих і прийнятих Україною документів та одним з найефективніших способів позбутися підсвідомих стереотипних наративів про інвалідність серед дітей у школі. Перспективи України в цьому напрямі, на думку О. Рассказової, будуть позитивними (або ж хоча задовільними) лиш тоді, коли відбуватимуться процеси, протилежні сегрегації. Адже остання продукує відсторонення дітей з інвалідністю та протиставлення груп дітей у шкільному середовищі. Як наслідок, розділяючи дітей з інвалідністю та без, стереотип про «доступні тільки їм» або «особливі» види діяльності закарбовуватиметься у свідомості дітей.

В інтерв'ю О. Рассказова представила власний погляд щодо формування подальшого розвитку українського суспільства для підвищення рівня інклюзії та толерантності. Ефективними й необхідними змінами в системі освіти, що наближають її інклюзивності, є: 1) створення та використання навчальних матеріалів із урахуванням різних технологій навчання і потреби учнівства; 2) розробка адаптованих програм для різних рівнів можливостей дітей; 3) забезпечення активної взаємодії з батьківством із забезпечення підтримки дітей. Ми пристаємо до цих ідей, адже освіта, адаптована до дітей з інвалідністю, уможливує їхнє залучення до освітньої системи, підтримує

соціальну інтеграцію таких дітей та сприяє підвищенню їхньої впевненості та самооцінки через можливість досягати успіхів. Також ефективним засобом є інформаційні заходи для громади щодо інклюзії та толерантності (організація тематичних заходів/проектів, поширення позитивних прикладів та історій успіху тощо). Такі заходи, на нашу думку, стимулюють розвиток інклюзії інвалідності в суспільстві, сприяють соціалізації й соціальній адаптації дітей з інвалідністю. Надихаючись історіями про інвалідність, багато хто з нас може взятися за створення програм соціально-емоційної підтримки учнівства з інвалідністю та їхніх однолітків. Не менш важливим аспектом є й навчання та підготовка педагогічних працівників, яка має містити психологічну підтримку, інклюзивні практики викладання, адаптацію до нової, коригованої літератури для дітей.

Як резюме інтерв'ю з О. Рассказовою можемо констатувати, що Україна має майбутнє стосовно інклюзивної освіти та толерантності щодо дітей з інвалідністю. Адже багато хто починає мислити перспективно й змінюватися. Однак зрозуміло й інше – толерантність не досягається лише реформою чи зміною законодавства – слід формувати критичне мислення змалку, адже толерантність має бути в душі та думках людини як цінність.

Висновки. Проблема дітей з інвалідністю у закладах загальної середньої освіти та формування толерантності серед однолітків та освітньої системи загалом є надзвичайно важливою й актуальною темою сьогодення. Її релевантність пов'язана з кількісним зростанням цієї соціально-вразливої групи та такими поняттями, як інклюзія, прийняття, повага. На основі аналізу низки наукових, публіцистичних та художніх творів, статистичних даних, результатів інтерв'ю та опитування учнів можемо зробити такі висновки:

1. Поняття толерантності нині розглядають як складний та багатогранний термін, що перебуває в процесі постійного розвитку, особливо в Україні. Термінологічна система означеного поняття потребує узгодження й унормування.

2. Толерантність є результатом соціальних та психологічних впливів, що формують свідомість та погляди особистості. Це спроможність виявляти повагу та емпатію до інших, навіть у ситуаціях, коли цінності/думки дітей та/або вчителів різняться. Основною рисою толерантності є вміння розуміти та поважати різницю, що лежить в основі побудови відкритого, ґрунтованого на взаємоповазі суспільства. Явище толерантності та прийняття дітей з інвалідністю в освітніх закладах є протилежним булінгу – якщо перше акцентує увагу на відмінностях з метою їх нормалізувати, то друге прагне їх висміяти та принизити.

3. У ставленні оточення, зокрема, однолітків до дітей з інтелектуальними порушеннями та вираженими фізичними вадами є багато спільного. Однак на дітей з порушеннями інтелектуального розвитку реакції шкільного середовища є менш вираженими. Таке може відбутися через відсутність зовнішніх ознак інвалідності. На протигагу цьому, наявні зовнішні відмінності та фізичні вади дітей оточення частіше сприймає більш агресивно. Крім активного булінгу зі сторони однолітків, такі діти зазнають незручностей при пересуванні та участі у шкільних заходах через брак потрібного обладнання.

4. На основі даних статистики та вітчизняних досліджень із теми толерантності встановлено, що рівень інклюзії в Україні нижчий від рівня європейських держав, однак, освітнє середовище стає більш вибагливим до його суб'єктів, впроваджуючи вимоги щодо створення безпечного недискримінаційного інклюзивного освітнього середовища. Статистичні дані Міністерства освіти і науки України підтверджують позитивний приріст інклюзивних класів в Україні – близько 5 тис. щороку.

Для підвищення рівня толерантності у вітчизняних закладах освіти важливим є європейський досвід поширення інклюзивного способу отримання середньої освіти для дітей з інвалідністю, зокрема, впровадження системного підходу, коли шкільна громада забезпечує успішний розвиток кожного учня з інвалідністю, та командний підхід, що передбачає позитивне сприйняття учня з інвалідністю всіма представниками шкільної спільноти та роботу всього колективу для підвищення рівня академічної успішності й соціальної компетентності дітей з інвалідністю.

5. Ефективна комунікація та взаємодія з дітьми з інвалідністю потребують специфічного підходу, базованого на відкритості, увазі до них та повазі до їхньої унікальності. Такий підхід

сприяє взаєморозумінню, наданню підтримки й взаємної радості у навчанні. Розуміння, підтримка й активне залучення – ключові елементи ставлення до дітей з інвалідністю, що розкривають нові можливості для гармонійного співжиття й взаємодії учасників освітнього процесу.

За результатами нашого дослідження створено буклет (Рисунок 3. Буклет) для поширення інформації й порад щодо толерантної комунікації з дітьми з інвалідністю. Буклет поширений у соціальних мережах, зокрема за посиланням <https://x.com/likskyl/status/1750614936902852609?s=20>.

Рис. 3. Буклет (автор Є. Мельничук)

Перспективами подальших наукових розвідок можуть бути питання підготовки педагогічних працівників для роботи з дітьми з інвалідністю, моніторинг рівня безпечності освітнього середовища щодо дітей з інвалідністю, проблема залученості громади до роботи з дітьми з інвалідністю тощо.

Використані джерела

- Бондаренко, Н., Черепаня, Н., Малець, Д., Клепар, М., Матвєєва, Н. (2023). *Толерантність як важливий аспект професійної компетентності майбутніх фахівців*. <https://amazoniainvestiga.info/index.php/amazonia/article/view/2285/3282>
- Грива, О. А. (2007). Толерантність освіти як передумова толерантного суспільства. *Мультиверсум. Філософський альманах*, 66, 3–11, <http://elar.tsatu.edu.ua/bitstream/123456789/13764/1/-2.pdf>
- Декларація принципів толерантності (1995). ООН. <https://don.kyivcity.gov.ua/files/2014/2/10/Deklaracija-tolerantnosti.pdf>
- Кравець, М. (2010). «Філософія політики» Карла Поппера у форматі розвитку інформаційного суспільства». *Психологія і суспільство*. 1 (39), 131–136. <file:///C:/Users/admin/Downloads/admin,+131-136.pdf>
- Лещенко, М., Носенко, Ю. (2017). *Україна: постійні зусилля для досягнення освітньої та соціальної інклюзії людей із інвалідністю*.
- Міністерство освіти і науки України (2023). *Інклюзивне навчання: Статистичні дані*. <https://mon.gov.ua/ua/osvita/inklyuzivne-navchannya/statistichni-dani>

- Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні (1991; 2017). Закон України. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12#Text>
- Рассказова, О. (2020). «Формування толерантності серед здобувачів освіти як умова створення недискримінаційного освітнього середовища». *Навчання і виховання в інклюзивному освітньому просторі: теорія та практика: тези доповідей III Всеукраїнської науково-практичної конференції*, 45–49. https://hist.km.ua/images/2021/konferentsiji/zbirnik-tez_inklyuziya_2020.pdf
- Ремех, Т., Мельничук, Є. (2024). Проблема толерантного ставлення до дітей з інвалідністю в шкільному середовищі. *Формування духовної безпеки особистості: збірник матеріалів II Всеукраїнської науково-практичної конференції*, 68–70. <https://lib.iitta.gov.ua/740641/>
- Clarkin, J. F. (2017). *The impact of stigma on perceptions of children with physical disabilities in schools*.
- Fromm, E. (1974). *The Sane Society*. Holt, Rinehart and Winston.
- Georgiadi, M., Kalyva, E., Kourkoutas, E., Tsakiris, V. (2012). Young children's attitudes toward peers with intellectual disabilities: Effect of the type of school. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, 25(6), 531–541. <https://doi.org/10.1111/j.1468-3148.2012.00699.x>
- Ghosh, B., Chattopadhyay, K. (2019). *The Sociology of Tolerance and Life in Democracy*. https://www.researchgate.net/publication/332143526_The_Sociology_of_Tolerance_and_Life_in_Democracy
- Olweus, D. (1993). *Bullying at school: what we know, what we can do*. Malden: Blackwell Publishing.. <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/pits.10114/abstract>
- Said, E. W., 1978. *Orientalism*. Vintage Books. https://monoskop.org/images/4/4e/Said_Edward_Orientalism_1979.pdf
- Sherifi, E. (2017). Prejudice On Disabled Children. *Science Arena Publications Specialty Journal of Psychology and Management*. 3 (4), 85–95. <https://sciarena.com/storage/models/article/FVBT4Wt1kfoHiTimWp2ihFcuXkF49KdXkff7Sowx3QVK55LeqXLYFZIHXYC/prejudice-on-disabled-children.pdf>
- Walter, H.-J. (1997). *Politics of Tolerance*. Columbia University Press.
- Yeazel, M. R. (2008). Relationship between critical thinking disposition and level of tolerance. (Doctoral dissertation, Capella University). <https://psycnet.apa.org/record/2008-99160-218>

References

- Bondarenko, N., Cherepania, N., Malets, D., Klepar, M., Matvieieva, N. (2023). *Tolerantnist yak vazhlyvyi aspekt profesiinoi kompetentnosti maibutnikh fakhivtsiv*. <https://amazoniainvestiga.info/index.php/amazonia/article/view/2285/3282>(in Ukrainian).
- Clarkin, J. F. (2017). *The impact of stigma on perceptions of children with physical disabilities in schools*. (in English).
- Deklaratsiia prynstypiv tolerantnosti (1995). OON. <https://don.kyivcity.gov.ua/files/2014/2/10/Deklaracija-tolerantnosti.pdf> (in Ukrainian).
- Fromm, E. (1974). *The Sane Society*. Holt, Rinehart and Winston. (in English).
- Georgiadi, M., Kalyva, E., Kourkoutas, E., Tsakiris, V. (2012). Young children's attitudes toward peers with intellectual disabilities: Effect of the type of school. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, 25(6), 531–541. <https://doi.org/10.1111/j.1468-3148.2012.00699.x> (in English).
- Ghosh, B., Chattopadhyay, K. (2019). *The Sociology of Tolerance and Life in Democracy*. https://www.researchgate.net/publication/332143526_The_Sociology_of_Tolerance_and_Life_in_Democracy (in English).
- Hryva, O. A. (2007). Tolerantnist osvity yak peredumova tolerantnoho suspilstva. *Mulyversum. Filosofskiyi almanakh*, 66, 3–11, <http://elar.tsatu.edu.ua/bitstream/123456789/13764/1/-2.pdf> (in Ukrainian).
- Kravets, M. (2010). *Filosofia polityky Karla Poppera u formati rozvytku informatsiinoho suspilstva. Psykholohiia i suspilstvo*. 1 (39), 131–136, <file:///C:/Users/admin/Downloads/admin,+131-136.pdf> (in Ukrainian).
- Leshchenko, M., Nosenko, Yu. (2017). *Ukraina: postiini zusyilia dlia dosiahnennia osvitnoi ta sotsialnoi inkluzii liudei iz invalidnistiu*. (in Ukrainian).
- Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy (2023). *Inkluzyvne navchannia: Statystychni dani*. <https://mon.gov.ua/ua/osvita/inkluzivne-navchannya/statistichni-dani> (in Ukrainian).
- Olweus, D. (1993). *Bullying at school: what we know, what we can do*. Malden: Blackwell Publishing.. (in English). <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/pits.10114/abstract>

- Pro osnovy sotsialnoi zakhyshchenosti osib z invalidnistiu v Ukraini (1991; 2017). Zakon Ukrainy. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12#Text> (in Ukrainian).
- Rasskazova, O. (2020). «Formuvannya tolerantnosti sered здобувачів освіти yak umova stvorennia nedyskryminatsiynoho osvithnoho seredovyshcha». *Navchannia i vykhovannia v inkliuzyvnomu osvithnomu prostori: teoriia ta praktyka: tezy dopovidei III Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii*, 45–49. https://hist.km.ua/images/2021/konferentsiji/zbirnik-tez_inklyuziya_2020.pdf (in Ukrainian).
- Remekh, T., Melnychuk, Ye. (2024). Problema tolerantnoho stavlennia do ditei z invalidnistiu v shkilnomu seredovyshchi. *Formuvannia dukhovnoi bezpeky osobystosti: zbirnyk materialiv II Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii*, 68–70. <https://lib.iitta.gov.ua/740641/> (in Ukrainian).
- Said, E. W., 1978. *Orientalism*. Vintage Books. https://monoskop.org/images/4/4e/Said_Edward_Orientalism_1979.pdf (in English).
- Sherifi, E. (2017). Prejudice On Disabled Children. *Science Arena Publications Specialty Journal of Psychology and Management*, 3 (4), 85–95. <https://sciarena.com/storage/models/article/FVBT4Wt1kfoHiTimWp2ihFcuXkF49KdXkff7Sowx3QVKS5LeqkXLYFZIHXYC/prejudice-on-disabled-children.pdf> (in English).
- Walter, H.-J. (1997). *Politics of Tolerance*. Columbia University Press. (in English).
- Yeazel, M. R. (2008). *Relationship between critical thinking disposition and level of tolerance*. (Doctoral dissertation, Capella University). <https://psycnet.apa.org/record/2008-99160-218> (in English).

Tetiana Remekh, PhD, Executive Researcher, Head of the Department of Social Science Education of the Institute of Pedagogy of the NAES of Ukraine, Kyiv.

Research interests: pedagogy, methodology of teaching legislation, civil education, history, critical thinking, active methods of teaching.

Yelyzaveta Melnychuk, student of the 10th grade of the Kyiv Lyceum “Key School”, Kyiv.

Research interests: issues of sociology in children’s educational environment, the problem and importance of tolerance in the educational process, problems in Ukrainian pedagogy in the context of treating children with disabilities, the relevance of inclusion and mutual respect, social (school) well-being.

THE ISSUE OF DEVELOPING TOLERANCE TOWARDS CHILDREN WITH DISABILITIES IN GENERAL SECONDARY EDUCATION ESTABLISHMENTS

The article addresses the issue of the status of students with disabilities in general secondary education establishments. The main characteristics of tolerance and inclusion are described, emphasizing that tolerance and acceptance are contrary to bullying and humiliation. The main features of tolerance as a social phenomenon are highlighted (mutual respect, openness to new ideas, ability to engage in team activities, capacity for self-criticism). Methods of promoting inclusion in Ukraine and the importance of increasing tolerance among students are noted. The reasons for the increase in the level of tolerance, particularly in Ukraine, are characterized. It is clarified that the level of inclusion in Ukraine is lower than the average in European countries. Society’s attitudes towards children with physical and intellectual disabilities are discussed. Specific measures for promoting a tolerant attitude towards children with disabilities in Ukrainian secondary education institutions are outlined (opening inclusive classes, creating a safe space, training pedagogical staff, printing textbooks). Based on the results of surveys of students and interviews with experts in the field, the main problems regarding the disability of students in Ukrainian educational institutions are established. It is emphasized that effective communication and interaction with children with disabilities require a careful, open-minded, and respectful approach to their uniqueness. It is confirmed that a higher level of inclusion of children with disabilities creates more comfortable and safe conditions for coexistence of students and joint educational processes in secondary education institutions. Certain provisions of the article are illustrated with drawings. A brochure has been created based on the results of the research and distributed on social networks.

Keywords: tolerance, inclusion, awareness, general secondary education establishments.